

KORNAI JÁNOS

Mit tanulhatnak a posztoszocialista átalakulás útjára lépő országok az átmenet eddigi tapasztalataiból?

A cikk eredetileg egy amerikai egyetemi intézet felkérésére készült, amely Kuba tanulmányozására specializálódott, és azt a kérdést tette fel: mit okulhatna a majdan posztkommunista útra lépő ország Kelet-Európa átalakulásából. A szerző a feladatot kiszélesítette, és a címben feltett általánosabb kérdésre kereste a választ. Előljáróban hangsúlyozza: az átalakulásnak nincs egyöntetű receptje, minden ország sajátos helyzete határozza meg a teendők sorrendjét, sebességét és konkrét módozatait. Hiba lenne bármelyik ország útját gépiesen követni. Ám annak a *látószögnek*, amelyből közelíteni kell az átalakulási program kidolgozásakor, vannak közös vonásai. Sehol sem szabad elfeledkezni arról, hogy minden lényeges változtatásnak erős *politikai* töltése van; illúzió arra számítani, hogy vannak „politikamentesen” kialakítható, tisztán szakmai feladatok. Lelkiismeretesen végig kell gondolni a tervezett változtatások *etikai* kérdéseit. A tanulmány elemzi a reprezentatív demokráciával, a jogállam megteremtésével, a privatizálással, az árreformmal, a liberalizációval és a jóléti állam reformjával kapcsolatban kikristályosodott tapasztalatokat. Végül a külföldi tanácsadók felelősségével és viselkedési normáival foglalkozik.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: P10, P20, P30, P40, G20, G30, H60, H70.

A *Szocialista rendszer* című könyvem 1. táblázata felsorolta azt a 26 országot, amelyben az 1980-as évek végén „szocialista rendszer” működött.¹ Az *F1. táblázat* első két oszlopa megismétli a korábbi táblázat megfelelő részét, felsorolván ugyanazt a 26, egykor kommunista országot. A 3. és 4. oszlopban azonban fontos eltérés látható: három – korábban egységes államot alkotó – ország (Csehország, a Szovjetunió és Jugoszlávia) felbomlott, és helyükön több utódország keletkezett.

Emellett más lényegbe vágó változások is végbementek a kommunista világban. Amikor imént idézett könyvemet írtam, *politikai* kritériumot alkalmaztam annak meghatározására, hogy valamely országban kommunista rendszer működik-e. Ezt az elnevezést addig, és csak addig alkalmazhatjuk valamely országra, amíg a szóban forgó országban politikai monopolhelyzetben van a marxista-leninista ideológiát valló kommunista párt. Akkor mind a 26 országban ez jellemezte a politikai struktúrát. Tekintsünk most az *F1.*

* A tanulmányt a University of Miami Cuba Transition Project kezdeményezésére írtam. Angolul 2004-ben jelent meg Miami-ban az Institute for Cuban and Cuban-American Studies kiadásában.

Írásom magyarul *Czakó Erzsébet, Dobos Imre és Kóhegyi Anita* (szerk.): a Tanulmányok Chikán Attila tiszteletére című zárt körben, korlátozott példányszámban terjesztett kötetben jelent meg a BKÁE vállalatgazdaságtan tanszék kiadásában Budapesten 2004-ben. Hálás vagyok *Varga Jánosnak* a kutatásban nyújtott segítségéért.

¹ *Kornai* [1993] 38–39. o. A könyv szinonimaként használta a *szocialista* és a *kommunista* rendszer elnevezéseket.

táblázat 7. oszlopára! Napjainkra ez már csak öt országról mondható el, nevezetesen Kínáról, Vietnamból, Laoszról, Észak-Koreáról és Kubáról.

Az utolsónak említett két ország, Észak-Korea és Kuba kivételével mélyreható átalakulás ment végbe az egykor a kommunista rendszerhez tartozó országokban a *gazdaságban* is. Sok dimenzióban ment végbe változás, de itt most csak egyet emelek ki, a tulajdonjogok új allokációját. Amint azt a táblázat 8. oszlopa világosan jelzi, Észak-Korea és Kuba kivételével az *egész* egykori kommunista régió gazdasága sokkal közelebb került a magántulajdon által dominált piacgazdasághoz.² Még a kommunista párt által irányított Kínában és Vietnamban is végbement ez a változás, mégpedig igen erőteljesen. Kétséges, vajon e két ország kommunista pártja megmaradt-e igazi marxista-leninista pártnak. Igazából inkább csak retorikájában tartotta meg régi ideológiáját. Gyakorlati tevékenységét tekintve kommunista köntösbe bújt, ám valójában a kapitalizmus iránt barátságos, annak meggyökeresedését aktívan elősegítő pártokról van itt szó.³ Ha a politikai rezsim diktatórikus maradt is Kínában és Vietnamban, a politikai hatalom valóságos viselkedése módosulni látszik a prokapitalizmus irányában. Ezért jogos ezzel a két országgal kapcsolatban is a szocializmus meghaladásáról, a posztszocialista átmenet irányába tett elmozdulásról beszélni.⁴

Másfél évtized alatt világtörténelmi átalakulás ment végbe a világ lakosságának egyharmadát átfogó egykori kommunista világban. Adódnak-e tanulságok, figyelemreméltó tapasztalatok a korábban kommunista világ átalakulásából más országok számára? A válaszom: határozott igen. Tanulmányom ezt az igenlő választ szeretné néhány gondolat-alátámasztani.

Fejtegetéseim nem elméleti spekuláción alapulnak. Első kézből szereztem közvetlen tapasztalatokat saját országomban, Magyarországon. Története különösen figyelemre méltó, hiszen itt igen korán, már 1968-ban elkezdődött a gazdaság reformja. Emellett elég sok ismeretem gyűlt fel a kelet-európai régió többi országának, a Szovjetunió területén keletkezett utódállamoknak, valamint Kínának és Vietnamban az átalakulásáról. Sokféle forrásból ered ez az ismeret. Többször látogattam meg különböző országokat ebben a régióban, ahol sokat beszélgettem szakemberekkel. Jó néhányan közülük egykori tanítványaim, akik készek voltak teljesen őszintén és nyíltan feltárni a problémákat. Emellett pedig gazdag szakirodalom áll rendelkezésre. Esszémben kizárólag ezeknek az országoknak a tapasztalataira fogok hivatkozni, még akkor is, ha – a rövidség kedvéért – nem hívom fel ismételt az olvasó figyelmét arra, hogy megjegyzéseim empirikus háttere nem valamennyi posztszocialista ország, hanem csupán egy része, igaz, mind területet, mind lakosságot tekintve túlnyomóan nagy része. Meg kell vallanom, hogy keveset tudok a posztszocialista átalakulás fázisában lévő más ázsiai, afrikai és latin-amerikai országokról, ezért az ő tapasztalataikat nem tudom hasznosítani.

Akik a jelen tanulmány megírását kezdeményezték, azt kérték tőlem, hogy a *Kuba* számára adódó tanulságokat gondoljam végig. Miközben messzemenően törekedtem erre, úgy látom, hogy a következtetések, amelyekre jutottam, általánosabbak. Amint az majd a fejtegetésekből kiderül, engem a számba vehető ezernyi tapasztalat közül azok a tanul-

² Sajnos, bizonyos országok esetében nem állnak rendelkezésünkre a magánszektor részarányára vonatkozó adatok. Szakértők tapasztalatokra épülő véleménye szerint azonban a magánszektor szerepe ezekben az országokban is jelentős mértékben növekedett.

³ Más kérdés, hogy e pártok továbbra is diktatórikusan, a politikai szabadságjogokat elnyomva uralkodnak. Ez azonban nem egyedülálló, léteztek és léteznek másutt is prokapitalista, antiszocialista, politikai monopóliumot érvényesítő és azt mindenáron fenntartani akaró pártok.

⁴ Különböző szerzők egymástól eltérő módon definiálják, hogy mit kell posztszocialista átalakuláson érteni. Ehhez kapcsolódó kérdés: mi jelzi az átalakulás befejeztét. Ha az olvasó meg akarná ismerni az általam alkalmazott definíciót, felhívom a figyelmét a *Kornai* [1997] tanulmányra.

ságok foglalkoztatnak a leginkább, amelyeket mindegyik – radikális rendszerváltás küszöbén álló vagy a küszöböt már átlépett, átalakuló – országban érdemes megfontolni. Azaz nem csak Kubában és Észak-Koreában, hanem esetleg Irakban is. Sőt más országokban is, amelyek a jövőben szabadulnak majd meg egy szigorú diktatúrától, amely szocialisztikus vonásokkal (centralizáció, nagy állami szektor stb.) kombinálódott, szintén érdemes lesz ezeket a tanulságokat mérlegelni.

Kiindulópontok

A következőkben három figyelmeztető megjegyzést teszek, amely kiindulópontként szolgálhat a további elemzéshez. Első nekifutásra absztrakt síkon fogalmazom meg ezeket a gondolatokat. A tanulmány többi szakasza szolgálat majd szemléltető példákat.

Nincs univerzális recept

Noha sok ország másfél évtizedes tapasztalata áll a rendelkezésünkre, ezekből nem következik semmiféle univerzális recept, sem a posztoszocialista átalakulás általános stratégiájára, sem pedig az egyes konkrét teendőkre, taktikai lépésekre vonatkozóan. Ellenkezőleg! Átgondolva az általam megismert és tanulmányozott tapasztalatokat, figyelmeztetni szeretném azokat, akik Kuba vagy más ország radikális átalakításán gondolkodnak, hogy gyanakodva, nagy fenntartásokkal tekintsenek minden olyan érvelésre, amely a kelet-európai, posztsovjjet vagy kínai és vietnami tapasztalatra hivatkozva egyértelmű és magabiztos konkrét ajánlásokat tesz.

Kétszeres gyanakvást javaslok az olyan tanulmányokkal szemben, amelyek a magabiztos ajánlást „tudományos” apparátussal támasztják alá. Például regressziós elemzést végeznek egy adatminta alapján, amelynek forrása 10-20 ország 10-12 éves idősorai. Ezeknek a kutatásoknak az alapján például ilyesfajta megállapítások születtek: „minél gyorsabb a reform, annál gyorsabb lesz a növekedés”. Kezdetben a statisztikai adatok pusztán ránézésre is alátámasztani látszottak ezt az „ökonometriai eszközökkel igazolt” következtést. Mindaddig, amíg egyszerre csak súlyos makroökonomiai nehézségek nem mutatkoztak, s a növekedés le nem lassult éppen a „leggyorsabban reformáló” országokban.

Tudomásul kell venni, hogy túlságosan rövid idő telt el, és túl kicsi a minta ahhoz, hogy statisztikai szempontból meggyőző, szigorúan megalapozott, egyértelmű következtetéseket vonhassunk le a tapasztalatokból a konkrét, gyakorlati tennivalókra vonatkozóan. Ráadásul a minta túlságosan heterogén, az éppen tanulmányozott jelenségen kívül eső, sokféle más vonatkozásban.

Gondoljuk csak át, hogy a posztoszocialista átalakulásban részt vevő sok ország között akad olyan kicsi, mint Albánia és olyan gigász, mint Kína. Van közöttük olyan szegény, mint Mongólia, és olyan gazdag, mint a Cseh Köztársaság. Van köztük iparilag igen fejlett ország, és olyan is, amelyben, legalábbis az átmenet kezdetén, a mezőgazdaság súlya még igen nagy volt. A lakosság jelentős része az egyik országban katolikus, a másokban protestáns, a harmadikban görög-keleti, a negyedikben mohamedán. Ennyire különböző kezdeti feltételek mellett nyilvánvaló, hogy igen eltérő pályákon haladt az átmenet a piacgazdaság felé.

Nincs univerzális recept! Nincsen minden országra nézve egyöntetűen érvényes konkrét, gyakorlati ajánlás! Ez az éles figyelmeztetés tulajdonképpen önmagában is fontos tanulság. Am ha ezt a tanulságot már levontuk, nem lenne-e indokolt ezen a ponton be is fejezni a tanulmányt? Folytatom az írást, mert meg vagyok győződve arról, hogy sokféle

más hasznos tanulság is adódik, csak előre tisztázni kell a jogosultan levonható következtetések *természetét*.

Az eddigi végbement transzformációs folyamatok gondos tanulmányozása felhívja a figyelmet arra, hogy milyen jelenségek és összefüggések játszanak fontos szerepet. Mi az a probléma, amire idejekorán gondolni kell; ami mellett nem szabad csak úgy elmenni, abban a reményben, hogy majd csak valahogy magától megoldódik. Kezünkbe adja tehát a figyelemreméltó és komoly tanulmányozást, majd intézkedéseket igénylő problémák *ellenőrzési listáját*. Persze, a történelem mindig produkálhat valami váratlant. Például Kuba szembesülhet olyan gondokkal, amelyek eddig egyik transzformációs országban sem jelentkeztek. Mégis, hasznos gondolatban (és esetleg cselekedetekkel is) felkészülni legalább az előrelátható gondokra.

Nem tudjuk megmondani, az eddigi tapasztalatok alapján, hogy a transzformációs folyamatban pontosan mikor milyen részintézkedést kell megtenni. Am ha nem is adhatunk egyértelmű ajánlást, legalább arról megtudhatunk valamit a posztoszocialista átalakulás eddigi tapasztalatainak tanulmányozásával, hogy egyik-másik intézkedés milyen következményekkel jár. Egy-egy fontosabb lépésnek mi a közvetlen és a közvetett politikai, gazdasági, szociális és kulturális haszna és költsége? Ne számítsunk arra, hogy jól kvantifikálható átváltási (*trade-off*) függvényeket állíthatunk elő a transzformáció eddigi tapasztalatai alapján. Annyi azonban legalább kvalitatíve áttekinthető, hogy melyek a *leginkább figyelemreméltó átváltási összefüggések*. Ha a jelen írás elősegítené ennek a fajta költség–haszon szemléletnek a meghonosodását, már ez is hasznos szolgálat lenne, hiszen féltő, hogy a jövőendő átalakítást irányító politikusok a próféták magabiztosságával jelentik majd ki, hogy az általuk ajánlott politika az egyedül üdvözítő és mindenkit kielégítő megoldás.

A posztoszocialista átalakulás eddigi történetében nem ritka a látványos kudarc, azaz olyan változtatás, amely súlyos, negatív politikai, gazdasági vagy szociális következményekkel járt. Olyan árat kellett fizetni, amely bizonyosan felülmúlta a kedvező hatások értékét. Érdemes alaposan átgondolni, melyek azok a hibák, amelyeket okvetlenül el kellene kerülni.

Nincs „politikamentes” döntés

A posztoszocialista átalakulásban részt vevő szakemberek között gyakran hallani panaszt arról, hogy a döntésekben nem érvényesülnek eléggé a *szakmai* szempontok. A közgazdászt az keseríti el, hogy háttérbe szorulnak a hatékonysági kritériumok, az orvost az, hogy nem eléggé tartják szem előtt az egészségügyi követelményeket, a színházigazgató vagy a múzeum vezetője a kulturális szempontok respektálását hiányolja, és így tovább. Mindegyik tiltakozik amiatt, hogy minden ügyet „túlpolitizálva” kezelnek.

Kár lamentálni. A rendszerváltás mindenekelőtt politikai folyamat. *Elkerülhetetlen, hogy minden döntés „átpolitizálódjék”*. A kapitalizmus szívós és erős rendszer. Ha az állam és a politikai szféra az ujját sem mozdítaná (amit még absztrakt síkon is nehéz elképzelni), a kapitalizmus akkor is terjedne, gyökeret verne ott, ahol korábban nem engedték működni. Elég lenne csak a tiltásokat elmozdítani – de hát már ez is politikai feladat! A valóságban a kapitalizmus spontán terjedését és erősödését erőteljesen befolyásolják az állami döntések. Az állami rendszabály lassíthatja vagy gyorsíthatja a magántulajdonon alapuló piacgazdaság meghonosodását. Jó esetben megpróbálja a fejlődés egészséges vonalait támogatni, miközben korlátozza vagy visszaszorítja a káros, sőt bűnös kísérőjelenségeket. Viszont rossz esetben egyszerre engedhet utat az egészséges fejlődésnek és a vadhajításoknak, a visszaéléseknek.

A politikai szféra tehát, még ha akarná is, nem vonhatja ki magát az átalakulás minőségért viselt felelősség alól. De nem is akarja. A politikust egyszerre mozgatja az általa vallott politikai filozófia és világnézet, az általa képviselt csoport vagy réteg érdekeinek védelme, valamint saját hatalmi (és nem is egy esetben anyagi) érdeke. Ezért nem tekinthet közömbösen egyetlen születő állami rendszabályra vagy cselekményre sem. Megpróbál beavatkozni, és befolyásolni az események menetét, akár hatalmon van, akár ellenzékben.

Ezzel, mint realitással kell számolni, az első pillanattól kezdve. Bármilyen változtatásról van szó, az a szakember, aki a rendszabályt javasolja, gondolja át minél alaposabban a politikai tényezőket. Honnan várhat támogatást és honnan várható ellenállás? Én magam nem egyszer elmulasztottam az elemzés e rendkívül fontos részének elvégzését. Abban reménykedtem, hogy amit ajánlok, az mindenki számára elfogadható lesz. Ez sohasem következett be. Erősen megoszlott a reakció, sőt megtörtént, hogy egyik jelentős politikai erő sem állt ki a javaslat mellett.

Etikai nézőpont

Tehát nem elegendők a „szakmai” megfontolások, mindig számolni kell a politikai tényezőkkel is. De még ez sem elég! Még egy réteggel mélyebbre kell ásunk, ha igazán alaposan kívánjuk végiggondolni a posztoszocialista átalakulás tapasztalatait, és ítéletet akarunk alkotni arról, hogy mi volt az események eddigi menetében jó, és mi volt rossz. „Jó” és „rossz” – ezek *etikai* minősítések. Az események pusztá tényszerű számbavételében törekedhetünk értékmentes pozitív megfigyelésre és leírásra. Megbízható statisztika a magántulajdon részarányáról – ez értékmentes információ. Ha azonban hozzátesszük, hogy túl lassan, vagy ellenkezőleg, elkapkodva jutottak el a tulajdonjogok eloszlásának jelenlegi állapotához – ez már értékítéletet rejt magában.

Az elemző kötelessége, hogy – amennyiben a múltba visszamenve túllép a tények pusztá regisztrálásán, vagy amennyiben a jövőbe előrenézve túlmegy megvalósítható alternatívák és következményeik ismertetésén – valljon színt. Mondja meg, milyen értékrend alapján minősíti a múlt valamely eseményét vagy folyamatát jónak vagy rossznak, illetve milyen értékrend alapján pártol vagy ellenez valamilyen jövőbeli rendszabályt. Vagy ha végképpen ki akarná kerülni az értékrenden alapuló állásfoglalást, legalábbis az intellektuális tisztesség minimális követelményének tegyen eleget. Tárja fel gondosan az etikai kérdéseket. Derítse ki és magyarázza el érthető módon: ha ezt léptük a múltban, vagy ezt kívánjuk lépni a jövőben, az megfelel az *A* etikai posztulátumnak, de megsérti a *B* etikai posztulátumot. Ha viszont nem ezt, hanem amazt a lépést tettük meg a múltban, vagy tesszük meg a jövőben, akkor az az *A* posztulátumot sérti, és a *B* posztulátumnak felel meg.

A teljesség igénye nélkül, a szemléltetés kedvéért, bemutatok néhány etikai dilemmát, amelyekkel szembe kell nézni a posztoszocialista átmenet során.

1. Mindenképpen elejét akarjuk-e venni annak, hogy a rendszerváltás vérontással és *erőszakkal* járjon? Alapvető posztulátumként követeljük-e meg az átmenet erőszakmentességét? Vagy megengedhetőnek tartjuk-e? S ha ez utóbbi kérdésre igenlő a válasz, mekkora az a véráldozat, amelyre el vagyunk szánva? Néhány ember? Ezekre? Százerek? Itt eljutottunk az emberi történelem egyik alapkérdéséhez, a reform vagy forradalom, a békés átalakulás vagy a lázadás–népfelkelés–polgárháború szörnyű dilemmájához. Aki a posztoszocialista átmenet kérdésein gondolkodik, nem térhet ki e kérdés elől. Magyarországon 1956-ban véres népfelkelés volt, amelyet tankokkal vertek le. Több mint három évtizeddel később Magyarország békésen váltott át a szocialista rendből a kapitalista rendre. Nem volt egyetlen halott sem. Senkit sem kellett börtönbe zárnunk, hogy ellenállt volna a változásnak.

Románia volt az egyetlen kelet-európai ország, amelyben a kommunista diktátort és feleségét rögtönítélő bíróság elé állították, halálra ítélték és kivégezték.

Aki most azon gondolkodik, hogyan kell véghez vinni a rendszerváltást ott, ahol ez eddig még nem következett be, annak ebben a súlyos etikai dilemmában állást kell foglalnia. Sokan, akik javaslatokat tesznek a jövőbeli posztszocialista átalakulásra vonatkozóan, tulajdonképpen megpróbálják megkerülni a problémát. Például feltételezik, hogy az általuk javasolt rendszabályok majd csak akkor kerülnek napirendre, ha az alapvető fordulat *valamiképpen* megtörtént. Például előre kidolgozzák a közigazgatás reformjának tervezetét. Csakhogy más lesz a jövőbeli rendszabály társadalmi környezete, ha a lámpavasakon meglincselt emberek lógnak, ha statáriális bíróságok sorra ítélik halálra az embereket, vagy ha külföldi megszálló katonák köröznek az utcákon, és más, ha erőszakmentesen ment végbe a politikai fordulat. Ha az utóbbi forgatókönyv lebeg a szemük előtt – mondják ki ezt a feltevést, mert az nem magától értetődő.

2. Noha összefügg az előbbi problémával, de azért különálló nagy kérdés az *igazságtétel* (lásd például *Barahona de Brito és szerzőtársai* [2001], *Horne-Levi* [2004] és *Huyse* [1995]). A leváltandó rendszer bűnökét követett el. Csak a „rendszer” volt bűnös? Vagy meghatározott személyek is, akik még életben vannak? Kiket tekintünk bűnösnek és milyen mértékben? Rosszul ismeri a totalitáriánus rendszerek valóságát, aki azt hiszi, hogy azokban egy kártyapaklira való gengszter gyakorol rémuralmat, s mindenki más ártatlan áldozat. Milyen szűkre vagy szélesre kellene vonni azok körét, akiket bűnösnek minősítünk és megbüntetünk? És akit a bűnösök közül futni engedünk, azokat legalábbis erkölcsileg megbélyegezzük?

Ki hozza meg az ítéleteket? Hiszen minél érintetlenebb volt a diktatúra totalitáriánus jellege, annál inkább illúzió, különösen kezdetben, a bíróság „függetlensége és pártatlansága”.

Ne higgyük azt, hogy ez a probléma rábízható néhány jogászra és az igazságtétel etikájával foglalkozó politikai filozófusra! Az előbbi példát folytatva, gondolkodni kezdünk az államigazgatás reformján. Feltehetően nem csak pusztán szervezeti változásokra van szükség. Egyes embereket le kell váltani, és másokat kell ültetni a helyükre. Egészen bizonyos, hogy ez az újraválogatás, ami a rendszerváltás egyik legfontosabb összetevőjét alkotja, nemcsak az időben esik egybe, hanem össze is fonódik majd az igazságtételt érvényesítő (vagy elszabotáló) folyamattal. Vagy összefonódik nyíltan, mert elfogadnak egy törvényt, amely transzparens módon előírja, kit mennyiben korlátozzanak a szerepvállalásban a múlt rendszerben folytatott tevékenysége miatt. És akár van ilyen törvény, akár nincs, az összefonódás, rejtett módon ugyan, de érvényesülni fog. Van, akit jogszerű processzus nélkül kitesznek az állásából, vagy mellőznek az új kinevezéseknél, mert kompromittálódott a régi rendszerben. Vagy megfordítva, egykori elvtársai éppen azért nyomják előre, mert valamikor ugyanahhoz a nómenklatúrához tartoztak.

Az igazságtétel igénye egyike az emberiség etikai alapposztulátumainak. Mi szólhat hát ellene? Mindenekelőtt az, hogy igazságot tenni nagyon nehéz. Hiszen – kevés mártírtól eltekintve – senki sem teljesen vértlen. Egy nagy magyar költő, Babits Mihály írta egyik versében, a náci diktatúra idején: „bűnösök közt cinkos, aki néma”. Legalábbis a némaság vétkét nagyon sokan elkövették, mert nem merték vállalni a kimondott szó veszélyét.

Nehéz igazságot tenni, mert – amint arra már utaltam – a posztszocialista átmenet kezdetén még nem alakult ki a pártatlan, független és kompetens igazságszolgáltatás törvényi háttere és apparátusa. Forradalmi vérbíróságokat akarunk? Elfogadható-e, hogy a jelentős morális tartalommal bíró igazság nemtelen eszközzé váljon a pártok egymás közötti harcában (*Gonzales-Enriques* [2001])?

Még egy szempont. Ha az igazságtétel lavinája megindul – egyszerre csak eluralkodik

a félelem légköre. Mindenki attól tart, hátha éppen őt fogják felelősségre vonni. Az is fél, akinek vaj van a fején, még ha kevés is. De félnie kell annak is, aki teljesen ártatlan. Hátha indokolatlanul meggyanúsítják, sőt el is ítélik? Sőt, ha csak ráterelődik a gyanú, abból akkor is rátapad valami szégyen, ha később sikerülne is igazolnia ártatlanságát.

Ha az igazságtétel lavinája megindul, nehéz biztosítani az igazgatás és a gazdasági élet folyamatosságát. Sok szakembert, akire szükség lenne, rövid úton eltávolítanak. Esetleg önként félreáll, s nem mindig akad, aki szakszerűen ellátná a feladatát. Íme egy nehéz átváltási összefüggés: igazságtétel *versus* folytonosság az élet minden dimenziójában. Minél radikálisabb és gyorsabb az előbbi, annál inkább megtörik az utóbbi.

3. Érintkezik az előbbi kérdéssel, de érdemes külön is tárgyalni az átmenet *sebességét*. Érthető, ha valaki a diktatúra és az inség évtizedei után türelmetlen, s azt szeretné, ha nagyon hamar az új rendszerben élhetne. Az ő szemében a gyorsaságnak belső értéke van.

A gyorsaságnak azonban ára van. Ha sietünk, csak felületesen, félig átgondolva, sok hibával terhelten készülnek el az új rendszabályok tervezetei. Egy-egy lényeges változtatás nem hajtható végre jól egymagában, mert csak más változtatásokkal együtt fejtheti ki kedvező hatását. A sietség azzal járhat, hogy elsikkad ez a komplexitás, elmaradnak a szükséges kísérő-kiegészítő rendszabályok. Néha a túl gyors reform visszajára fordul. Utólag, de csak utólag, kiderülhet, hogy még a halasztás is jobb lett volna, mint a sebesség erőltetése.

Nincsen semmiféle meggyőző elmélet, modell vagy akárcsak hüvelykujjszabály sem az átmenet „optimális sebességének” kalkulációjára. Az erről szóló tanulmányokat a magam részéről tudományoskodó blöffnek tekintem. Olyan lenne ez, mintha a városi közlekedés optimális sebességét akarnánk megállapítani. A járművezetőnek minden sark előtt döntenie kell, hogy milyen sebességgel közelíti meg azt, attól függően, hogy azon az úton, amelyen halad, milyen a forgalom, és mi várható a sarkon a kanyarodó járművektől és a gyalogosoktól.

De nemcsak a döntés egyedi és bonyolult volta miatt nincsen „optimális” sebesség, hanem azért sem, mert e mögött is rejlik *értékválasztás*. Másképpen dönt az az autóvezető, aki „sebességmániás” és a sűrű városi forgalomban is száguldozik, vagy aki bármi áron adott időpontra céljához akar érni. És ismét másképpen dönt az, aki semmiképpen sem akar balesetet okozni. A posztszocialista átmenet során találkoztunk valamennyi típussal: a „sebességmániással”, azzal, aki mondjuk már 1995-ben vagy 1996-ban jelenteni akarta a világsajtónak és a washingtoni pénzügyi szervezeteknek, hogy az ő országa fejezte be elsőként a privatizálást; valamint azzal is, aki óvatosan (esetleg, túl óvatosan) akart előrehaladni.

4. Már az előző pontban érintettem *dinamikai* értékválasztási megfontolásokat. Most vegyük ezeket szemügyre közelebbről! A közgazdaságtan egyik közponri problémája a „jelen *versus* jövő” választási dilemmája. Többnyire a fogyasztási flow dinamikáját szoktuk a diákoknak megvilágítani, amikor megmagyarázzuk a diszkontálás és a jelenérték fogalmait. Ma fogyasszunk-e többet, vagy legyen több a megtakarítás annak érdekében, hogy a jövőben többet fogyaszthassunk?

A diszkontálási probléma megjelenik a rendszerváltás megtervezésekor. A rendszerváltáskor életben lévő lakosság nehéz múltra tekinthet vissza. Túlnyomó nagy része sokat szenvedett az elnyomatástól, a szegénységtől és a termékek és szolgáltatások hiányától. Azt reméli, hogy most végre jobban élhet majd. Úgy végezzük-e el a szükséges intézményi, strukturális változtatásokat, hogy azok minél kevésbé okozzanak fennakadást és anyagi gondot a lakosoknak? Prioritást kell-e adni a lakossági életszínvonal megőrzésének és – ha lehet – minél erőteljesebb emelésének, hogy a rendszerváltás igazi nyerteseinek érezhessék magukat? Ez az átmenet simasága mellett szól, és a megrázkódások kiküszöbölését indokolná.

Vagy fontosabb-e, hogy előbb létrejöjjenek az új rendszer szilárd intézményi alapjai és működésének megbízható személyi feltételei? Vállalni kell-e azt is, hogy a jelen generáció újabb áldozatokat hozzon a jövő érdekében? Végigszenvedje-e az intézményrendszer gyors átalakítását követő szervezetlenséggel és ezzel együtt a termelés visszaesésével járó veszteségeket? Mindezt kemény kézzel végre kell hajtani, annak érdekében, hogy a visszafordulás legcsekélyebb kockázatát is kiküszöböljük, és *hosszú távon* jól működő piacgazdaságot hozzunk létre.

Kiélezett „vagy-vagy” dilemmát állítottunk fel. Persze vannak közbeeső stratégiák is. Elégé bonyolult a „jelen–jövő” átváltás, ha a választási változók terébe nemcsak a szokásos makroökonómiai változókat (termelés, fogyasztás, megtakarítás, beruházás) vonjuk be, hanem az *intézményi* változókat is. Amit ezen a helyen alá akarok húzni, az a következő gondolat: aki ezekben a kérdésekben állást foglal, annak érzékelnie kell, hogy végső soron etikai döntést hoz. Arról is dönt, miként oszoljanak meg a nyereségek és a veszteségek, az örömök és a szenvedések a ma és a holnap, a jelen és a jövő generációk között.

Néhány tanulság

A következőkben a rendszerváltás öt szférájával kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet az eddigi átalakulások tapasztalataira. Még a leginkább pártatlannak tűnő fejtegetések esetében is rendszerint kimutatható, hogy milyen értékrend alapján működik a szerző gondolkodása. Meg akarom takarítani ezt a fáradságos felderítő munkát az olvasónak; inkább mindegyik tételnél rávilágítok: milyen értékpremisszákon alapul a gondolatmenetem.

Reprezentatív demokrácia

A kommunista diktatúrát sokféle politikai rezsim követheti:

- élesen antikommunista represszív rezsim (katonai diktatúra vagy például egy szélsőségesen nacionalista-konzervatív párt, illetve csoport egyeduralkodója). Így váltotta fel például a Pinochet-represszió az Allende miniszterelnök vezette rezsimet, amely szocialista útra irányította volna az országot. Autokratikus uralom, amelyben a diktatórikus vonásokat esetleg fügefalevélként takarja a parlamentarizmus néhány külsőleges jegye (választás, hatalom nélküli parlament). Az egykori Szovjetunió néhány közép-ázsiai tagországa területén keletkezett utódállamok tekinthetők ilyesféle rezsimnek. Több ilyen esetben sajátos folytonosság érvényesül. A korábbi kommunista politikai elit tagjai ragadják meg, immár a marxista-leninista ideológiát sutba dobva, az üzleti világgal összefonódva, a hatalmat;

- félig autokratikus, félig parlamenti rendszer. Jellegzetes példája volt ennek Jelcin kormányzása Oroszországban a Szovjetunió felbomlását követő években;

- kifejlett parlamenti rendszer, pártok valóságos versenye a kormányzás jogáért.

A sorrend nem esetleges, a felsorolás a diktatúra szélsőséges esetétől halad közbeeső fokozatokon át az intézményesült demokrácia felé. Nincsenek éles határvonalak a felsorolt alternatívák között. Van azonban egy csalhatatlan próba, amely megkülönbözteti az utolsó variánst, a valóságos többpártrendszert a többitől. Ha az eddig kormányon volt párt vagy politikus elveszíti a választást és annak rendje-módja szerint, ellenállás nélkül átadja a hatalmat az újonnan megválasztott politikai ellenfélnek, akkor már valóban érvényesülnek a demokratikus játékszabályok. Ha ez nem is egyszer, de kétszer is megtörténik, akkor a próba robusztussá vált. Ez így történt például Magyarországon és Lengyelországban.

Szerencsés esetekben a politikai demokrácia térhódítása és a gazdaság átalakulása magántulajdonon alapuló piacgazdasággá kéz a kézben halad együtt, egymást kölcsönösen erősítve. Ám nem mindig ez a helyzet. A demokrácia fáradtságos és könnyen elhúzódó politikai processzusokat léptet életbe. Meg kell hallgatni az érdekelteket egy-egy rendszabály meghozása előtt. Meg kell győzni a parlamenti többséget, hogy fogadja el a reformtörvényeket. Sokszor éppen a kormányon lévő párton belül nagyobb az ellenállás, mint az ellenzék körében. Nem is egyszer fordult elő Kelet-Európában, hogy szociáldemokrata orientációjú kormánytöbbség vezetett be például radikális privatizálási rendszabályokat vagy a munkaerőpiacot rugalmasabbá tevő (azaz a munkások jogait megnyirbáló) reformokat. Ilyenkor erős ellenállást kellett legyőzni a kormánypárton belül.

Ehhez képest mennyivel egyszerűbb a „reformdiktatúra”! Ha a Kínai Kommunista Párt vezető csoportja rászánja magát egy piacorientált lépésre, akkor megteszi ezt a lépést, és kész. Nem kell vesződnie az emberek meggyőzésével, parlamenti bizottságokkal, a független sajtóval és televízióval, amely esetleg a lépés ellen hergelné a lakosságot. Különösen nagy könnyebbség ez olyankor, amikor a reform rövid távon közvetlen anyagi áldozatokat követel a lakosság jelentős részétől. Például meg kell állítani az inflációt, helyre kell állítani az ország makroökonómiai egyensúlyát, fel kell számolni a költségvetés hiányát. Minél keményebb kezű a politikai hatalom, annál egyszerűbb a fájdalmas intézkedések keresztülerőszakolása.

Nem igazolható az, hogy minden körülmények között, hosszú távon ellentmondás van a demokrácia bevezetése és a kiegyensúlyozott, stabilizált piacgazdaság irányába mutató reformok között.⁵ Ám nem állíthatjuk az ellenkezőjét sem. Nem is egyszer adódik olyan helyzet, amikor igenis fennáll ez az ellentmondás. Ilyenkor átváltási összefüggés található egyfelől a demokratikus processzusok érvényesítésének, másfelől a reformfolyamatok hatásosságának követelményei között. Márpedig ha ez a helyzet, akkor rangsorolni kell a prioritásokat.

A magam nevében kijelenthetem: szememben e dilemma esetén a demokrácia igénylésének van elsőbbsége. Nem értek egyet azokkal, akik azt vallják, hogy „a demokráciára majd később megérnek a feltételek, most csak az a fontos, hogy haladjon előre a gazdasági reform”. Különösen a szegényebb, gazdaságilag kevésbé fejlett átmeneti országokban terjedt el az üzleti világban, a gazdasági szakemberek között ez az utóbbi álláspont. Nem értek velük egyet, de ha egyenesen kimondják, legalább világossá válik, hogy itt *kétféle értékrend* ütközik össze, nevezetesen az, amelyben az emberi szabadságjogoknak és a demokráciának, illetve az, amelyben az anyagi jólétnek és a gazdasági növekedésnek van elsőbbsége.

Értékrendek konfrontációja – ez hozzátartozik a pluralista társadalom életéhez. Az viszont irritáló, ha valaki kettős standardot alkalmaz. Ezzel is találkozni az átmeneti országokkal foglalkozó nyugati tanácsadók és megfigyelők körében. „*Nekünk*, nyugatiaknak természetesen nélkülözhetetlen a demokrácia – de *nekik* (mondjuk a kínaiaknak, az ázsiaiaknak, a szegény országok lakóinak) ez nem olyan fontos.” Honnét tudják? Hiszen amíg tart a represszió, senki sem felelhet erre a kérdésre. Emellett a demokrácia ízet nem tudja megítélni az, akinek még nem volt lehetősége megkóstolni. Evés közben jön meg az étvágy. A demokráciát attól kezdve érzik nélkülözhetetlennek az emberek, amikor az már megszilárdult és intézményesült.

Ahol még nem kezdődött meg a posztoszocialista átmenet, ott mindenki számítson e dilemma felmerülésére. Készüljön fel gondolatban arra, hogy újra meg újra szembe kell majd néznie ezzel az alapvető választási kérdéssel és annak elágazásaival, amikor egy-egy reformjavaslat előkészítésének és bevezetésének eljárási kérdései napirendre kerülnek.

⁵ Lásd például Barro [1996], [1997], Tavares-Wacziarg [2001].

A jogállam megteremtése

Ez roppant nagy, átfogó feladat. Definíció helyett címszavakban említem meg néhány fontos és jellegzetes összetevőjét: az emberi alapjogokat, valamint a politikai versenyen alapuló többpártrendszer és parlament intézményeit szentesítő alkotmány elfogadását; korszerű, az alkotmánnyal összhangban lévő polgári és büntetőtörvénykönyv törvénybe iktatását, amely biztosítja többek között a magánszerződés kikényszerítését; egész sor speciális új törvény kidolgozását, amelyek piacokonform módon szabályozzák az üzleti életet és a különböző állami szervek hatáskörét, jogait és kötelességét. Párhuzamosan a törvényalkotással meg kell teremteni a független igazságszolgáltatást. Garantálni kell azt, hogy a rendőrség és a büntetés-végrehajtás ne élhessen vissza jogosítványával. Meg kell szűnnie annak az állapotnak, hogy bárki – egy párt, egy hatóság, maga az állam – a törvényen felül áll (*Sajó* [1998], [2004]).

A pusztá felsorolás is figyelmeztet arra, hogy a jogi reform és a jogállam intézményeinek és szervezeteinek kialakítása nagy körültekintést és precizitást és e követelmények érvényesítése miatt sok időt igényel. Csak lejártnánk a jogállam eszméjét, ha az új, de kapkodva, tévesen megszerkesztett törvényeket újra és újra korrigálni kellene, és ha valamely hibás átszervezést újabb és újabb átszervezésekkel kellene kijavítani.

Mármost minden egyéb szférában – legyen az a politikai processzus, az üzleti világ vagy a kultúra és tudomány területe – a transzformáció sikeréhez szükség van megfelelő jogállami háttérre. Ennek hiánya zavarokhoz és konfliktusokhoz vezet – ezt keservesen megtanultuk saját tapasztalatból, ott, ahol már sok minden megtörtént a piacgazdaság felé tartó átmenet útján.

Ez a tanulság – ennél konkrétebb, kézzel foghatóbb következtetést nem tudok és nem is akarnék levonni. A kelet-európai átalakulás kezdeti éveiben a nyugati tanácsadók sokszor emlegették a sorrend (*sequencing*) problémáját, és arra ösztönözték a téma kutatóit, próbáljanak elméleteket és modelleket kidolgozni az optimális sorrend megállapítására. Nem hiszem, hogy ez a probléma elméletileg megoldható. Van, amikor lehet, sőt célszerű kissé előreszaladni egy részletintézkedéssel, abban a tudatban, hogy az alkalmas jogi háttér majd némi késéssel alakul ki. Ám az ilyen előreszaladás veszélyes is lehet, sőt kontraproduktív is válhat, ha túlságosan korai, és túl későn éri utol az alkalmas jogi és igazságszolgáltatási háttér. A különböző folyamatok dinamikájának egymáshoz igazítása nehéz művészet. Ez az esszé csak a figyelmeztetést kívánja megadni: a reformer gondoljon erre. Még ha valamilyen nem jogi terepen dolgozik is, sohase feledkezzék meg a jogi és igazságszolgáltatási háttér tisztázásáról, és vegye azt figyelembe, amikor a változások ütemezését kialakítja.

A magánszektor erősítése

Még azokban az országokban is, ahol már teljesen megváltoztak a hatalmi viszonyok a piacgazdaság javára, maradnak rendíthetetlen antikapitalisták. Ha a világszerte végbemenő, a szocialista rendszert maga alá temető történelmi fordulat nem győzte meg őket, az én rövid írásom bizonyára nem fogja felforgatni a gondolkodásukat. Tehát nem hozzájuk szólok, hanem azokhoz, akik lelkesen vagy kevésbé lelkesen, de arra számítanak, hogy a szocializmust a kapitalizmus valamilyen válfaja váltja fel. Ezek az emberek abban egyetértenek, hogy az állami és a szövetségi tulajdon részarányának igen nagy mértékben csökkennie kell, és a magántulajdon válik a domináns tulajdonformává.

Eddig az egyetértés. Ez a várakozás azonban nyitva hagy egy sor kérdést.

Kelet-Európában és a Szovjetunió utódállamaiban a politikai élet, a szakmai vita és a

sajtó figyelme elsősorban arra összpontosult, hogy mi történjék az eddig állami (esetleg szövetkezeti) tulajdonban lévő vállalatokkal és más vagyontárgyakkal. Vissza kell-e adni a régi tulajdonosnak? El kell-e adni annak, aki kész megvenni? Oda kell-e adni a lakosság valamely erre jogosultnak minősített kitüntetett csoportjának, például az állami vállalatot az alkalmazottaknak, az állami lakást a lakónak? Vagy a tulajdonjogok összességét fel kell e egyenlően osztani az állampolgárok között?

Mielőtt e kérdésekhez hozzászólnék, egy előzetes megjegyzést kell tennem. Nézetem szerint az elsődleges kérdés nem az, hogy mi történjék az állami tulajdonnal. Az elsődleges kérdés sokkal átfogóbb: mit lehet tenni annak érdekében, hogy az országban minél egészségesebb és erőteljesebb fejlődésnek induljon a magánszektor? Először tehát erről fejtem ki a véleményemet, s csak ezután térek rá a privatizálás elemzésére.⁶

A magánszektor egészséges fejlődéséhez mindenekelőtt az kell, hogy leomoljanak a kommunista rendszer által felállított akadályok a *szabad belépés* elől. Aki vállalkozni akar, annak persze bizonyos minimális feltételeknek – tüzrendészeti szempontoknak, munkabiztonsági feltételeknek, az adófizetésre való regisztrálás kötelezettségének stb. – eleget kell tennie, egyébként azonban minél inkább biztosítani kell a vállalkozás szabadságát. A kommunista rendszer likvidálta vagy nagyon szűk területre szorította a *kis- és középvállalkozásokat*. Lehetővé kell tenni – a tiltó rendelkezések gyors feloldásával – az új magánkezdeményezést. Ez már egymagában is elindítja a magán kis- és középvállalatok tömeges jelentkezését. Ahol ráadásul még adókedvezményekkel, kedvezményes hitelekkel vagy más eszközökkel támogatást is kapnak a vállalkozók, ott a fejlődés tovább gyorsul. A kis- és középvállalati szektor igen gyorsan növekedett a transzformációs országokban.

A magánszektor növekedését elősegítő stratégia kialakításához kapcsolódik egy nehéz dilemma. Mennyire kell az országot kinyitni a *külföldi tőke* beáramlása előtt? A pusztán nyitáson túlmenően kell-e kedvezményekkel az országba csábítani a külföldi tőkét? Itt ismét olyan problémával állunk szemben, amelynek politikai vonatkozásai vannak. Sőt, végső soron értékek ütköznek. Mindenekfelett álló posztulátum-e a nemzeti szuverenitás, a külföldi befolyások kiküszöbölése, a hazai tulajdonban lévő vállalatok termelőinek védelme a külföldi tulajdonban lévők versenyével szemben? Ha igen, akkor a multinacionális vállalatok vagy más külföldi befektetők megjelenése, külföldiek földvásárlása és más tulajdonszerzése – megannyi nemzeti sérelem. A külföldiek távoltartása ebben a szemléletben önmagában vett, belső értékkel bír. Ezzel szemben áll az a felfogás, amely fontosabbnak érzi a gazdaság és jólét növekedését. A szocialista tervgazdaság béklyóiból nemrég szabadult országok tőkeszegények, holott nagy szükségük lenne beruházásokra. A külföldi tőke beáramlása ebben a megközelítésben szívesen látott jelenség. Nyilvánvaló, hogy a külföldi közvetlen beruházást nem jótékonyági céllal hajtják végre. A beruházó profitot vár, és ha eljön az ideje, profitjának egy részét újra befekteti a fogadó országban, másik részét repatriálja. De ez nem zéróösszegű játék, amelyben a befektető nyer, a befogadó ország pedig veszít. Mindkét fél nyerhet. A befogadó országban a külföldi közvetlen beruházás növeli a foglalkoztatást, adóbevételeket hoz az államkasszá-
nak, elterjeszti a külföldi szakismereteket, és meghonosítja az iparilag fejlettebb országok munkakultúráját és fegyelmét (*Lizal-Svejnar* [2002]).

A magam részéről nem a befektető útlevelére lennék kíváncsi, hanem konkrét szándékaira. Milyen befektetést tervez, s az milyen előnyökkel és költségekkel jár majd a befogadó országnak? Ha kölcsönös előnyökkel jár a külföldi közvetlen beruházás, akkor

⁶ Javaslataimat már a kelet-európai posztoszocialista átmenet kezdetekor megfogalmaztam (*Kornai* [1989]). Az átalakulás első évtizedének elteltével visszatértem a kérdésre és megerősíttem eredeti álláspontomat (*Kornai* [2000]).

buzdítanám, sőt állami eszközökkel elő is segíteném. Ez az állásfoglalás saját értékrendemet tükrözi és feltételes jellegű. Az adott beruházási szándék konkrét részleteitől függ, mennyire ígérkezik kedvezőnek, mennyire érdemli meg a buzdítást és a támogatást.

Ha a posztszocialista ország kormányzata a külföldi tőke beáramlásának buzdítása és támogatása *mellett* döntött, akkor sem szabad azt hinnünk, hogy e folyamat intenzitása kizárólag a pillanatnyi gazdasági feltételektől függ majd. Függ attól is, mennyire szilárd a jogállam, számíthat-e a külföldi befektető tulajdonának védelmére, az általa kötött szerződések teljesítésének kikényszerítésére, bizalommal kérheti-e jogsérelem esetén a bíróság és a rendőrség segítségét. És függ a politikai közhangulattól is. Hiába buzdítja a külföldi üzletembereket a pénzügyminiszter vagy a polgármester a beruházásra, ha közben idegengyűlölő hangok hallatszanak a médiában, sőt esetleg a parlamentben is. A politika és a gazdaság jelenségei itt is szorosan kapcsolódnak egymáshoz.

A posztszocialista régió tapasztalatai szerint a magántulajdon terjedésében az *új* vállalkozások játsszák a főszerepet (*Konings–Lehmann–Schaffer* [1996], *Konings* [1997]). Elsősorban a zöldmezős beruházások nyomják rá a bélyegüket a növekvő magántulajdoni szektorra. Ez érvényes a kis- és középvállalkozók beruházásaira, de a hazai és a külföldi nagyberuházókra is. Figyelemre méltó, hogy a legtöbb esetben a külföldi befektető nem szeret bíbelődni a szocializmustól örökölt régi gyár modernizálásával. Egyszerűbb és gazdaságosabb számára, ha vadonatúj üzemet létesít.

Privatizálás

Ezzel eljutottunk az előbb megválaszolatlanul maradt kérdéshez. Mi történjék azokkal a vállalatokkal, amelyek a szocialista rendszer idején állami (esetleg szövetkezeti) tulajdonban voltak?⁷

Nézetem szerint erre a kérdésre sem adható egyetemesen érvényes egyszerű válasz. Sokféle tényezőt érdemes mérlegelni.

Az első tényező: melyek a szóban forgó vállalat adottságai, mégpedig akkor, amikor a probléma felmerül. Ha technikailag elavult, agyonhasznált, „lerobbant” állapotban van, akkor többnyire legokosabb bezárni. Ha súlyosan el van adósodva, akkor meggondolható, hogy csődeljárás induljon. Ennek nyomán a hitelezők kezébe kerül a tulajdonjogok jelentős része. A korábbi vállalat mint szervezet és mint jogi entitás megszűnik, de fizikai vagyontárgyait értékesítik. Ezt úgy is szokták nevezni: privatizálás csődeljárással.

Egy másik tényező, amely erősen befolyásolja a döntést, az ország *makroökonómiai helyzete*. Ha súlyos munkanélküliség gyötri az embereket, akkor sokkal inkább indokolt lehet – legalábbis ideig-óráig – életben tartani az egyébként tartós túlélésre nem alkalmas üzemet. Akkor esetleg későbbre kell halasztani vagy lassabb ütemben kell végrehajtani az olyan privatizálást, amelynek nyomán az új tulajdonos azonnal szélnek eresztené a foglalkoztatottak számottevő részét. A privatizálásnak ezt a szokásos mellékhatását könnyebben elviseli a társadalom olyankor, amikor a gazdaság nő, és az új vállalatok felszívják a régi vállalatoktól elbocsátott munkaerőt.

Különleges figyelmet, ószinte emberi együttérzést és körültekintést igényel a döntés olyan országban – s Kuba bizonyára ebbe a kategóriába tartozik –, ahol nyomor sújtja a lakosság számottevő részét. Óvatosan kell előrehaladni a hatékonytalan vállalatok bezárásával vagy a létszámcsökkentéssel járó újjászervezésével. Lehetőleg akkor kerüljön csak sor ilyen akciókra, ha a gazdaság növekedése nem túl hosszú késleltetéssel képes

⁷ Az EBRD és a Világbank jelentései bőséges információval és becslésekkel szolgálnak a magánszektor fejlődésére és a privatizációra vonatkozóan (*EDRD* [2000], [2001], *World Bank* [2002]).

felszívni a felszabaduló munkaerőt, s ha kiépült az a társadalmi védőháló, amely enyhíti az átmeneti nehézségeket. Ezek a szociális megfontolások azonban nem szolgálhatnak ürügyként ahhoz, hogy vég nélkül halasszák azokat az akciókat, amelyek a hatékonytalan termelést felszámolják. A hosszúra nyújtott halogatás súlyosan visszatartaná a termelés növekedését, holott a szegénység tartós felszámolásának ez az egyedüli igazán hathatós eszköze. A privatizálás elsősorban a gazdasági hatékonyság növelését szolgálja. Ám ennek is vannak *politikai és etikai* vetületei, amelyek esetleg összeütközésbe kerülhetnek a hatékonysági követelményekkel.

Korábban már szó volt igazságtételről, a régi rendszerben elkövetett bűnök megítéléséről és az elkövetők megbüntetéséről. Az igazságtétel egy másik vetülete: a régi rendszer károsultjainak adott elégtétel. Kapja-e vissza vagyonát az, akitől azt a kommunista hatalom elvette, azaz valószínű-e meg restitúciót? Volt olyan posztoszocialista ország, amelyben ezt tették, másokban ez csak részlegesen történt meg. (Például a parasztok, bizonyos feltételek mellett, visszakapták földjüket, a háztulajdonosok a házukat.) Komoly gyakorlati nehézségbe ütközik a restitúció abban az esetben, ha a szocialista rezsim időszakában az eredeti vagyontárgyat átalakították, korszerűsítették, új befektetéseket hajtottak végre, tehát a szóban forgó vagyontárgy mai fizikai alakjában *nem azonos* azal, amit régi tulajdonosától konfiskáltak. Ilyenkor felvetődik a pénzbeli *jóvátétel* lehetősége. Az állam fizessen kárpótlást a konfiskálás okozta veszteségért.

Súlyos értékdelemmával szembesülünk. Az igazságtétel követelménye azt diktálja: a kinek a régi rendszer kárt okozott, az kapjon kompenzációt az új rendszertől. Dehát ki fogja megfizetni ezt a kárpótlást? Az állam? Igen, de az államnak nincs „saját pénze”, hanem a mai adófizetők pénzét költi. A *ma* élő lakosság nem haszonélvezője az egykori rendszer vétkeinek, hanem maga is áldozata annak. Miért fizesse meg a mai állampolgár, köztük sok szegény ember, a maga sovány keresetéből annak árát, hogy több évtizeddel ezelőtt súlyos igazságtalanság történt? Vannak tehát nyomós etikai ellenérvek.

Magam inkább az utóbbi, etikai szempont felé hajlok – de szeretném a kérdést nyitva hagyni. Inkább csak jelezni akartam a problémának ezt a vetületét.

Nincs-e speciális jogcíme a vállalat tulajdonára annak, aki ott dolgozik? Nem kell-e a *dolgozók tulajdonába* átadni a korábban állami tulajdonban volt vállalatokat? Itt szocialisztikus eszmék jelennek meg az új „kapitalista környezetben”. Az elképzelés eléggé zavaros, még egy szocialista orientációjú gondolatmenetben is. Lezajlott a politikai rendszerváltás, és napirendre kerül a tulajdonreform. Ebben a pillanatban az *A* állami vállalat jól megy, sok profitot jövedelmez, a *B* vállalat viszont súlyosan veszteséges. Az előbbinél a magas profit nem a dolgozók érdeme. Szerencsések, mert korszerű felszerelést örököltek, és a vállalat termékprofilja megfelel az új piaci feltételeknek. Az utóbbinál a veszteség nem a dolgozók hanyagsága miatt keletkezett, hanem azért, mert rossz a technikai felszerelés, és a termékeikre nincs szükség az új piaci feltételek között. Az *A* vállalat tulajdona nemzeti ajándék a dolgozóknak, míg a *B* vállalat dolgozói, ha egyáltalán elfogadnák a tulajdont, súlyos terheket vennének át.⁸ Mi indokolja, hogy az *A* vállalat dolgozóit megjutalmazzák, és a *B* vállalat dolgozóit megbüntessék? Ez ellentmond az igazságosság elemi követelményeinek.

Több posztoszocialista országban felvetődött az a terv, hogy a tulajdonjogokat egyenlően szét kell osztani minden állampolgár között. A javaslat először Lengyelországban hangzott el, majd elsőként Csehországban valósították meg az úgynevezett *vócserprivatizálást*.

⁸ A fentiekben az etikai szempontokat emeltem ki. Emellett felmerül mindaz az ösztönzési probléma, amelyet jól ismerünk az úgynevezett öngazgatás vagy munkásigazgatás irodalmából. Képes-e a vállalati kollektíva ellenállni a bérek elszabadításának, biztosítani a munkafegyelmet? Lásd például Roland [2000], *Filatotchev-Wright-Bleaney* [1999], *Frydman-Gray-Rapaczynski* [1999].

Minden állampolgár igényelhetett egy utalványt (ezt nevezték vócsernék), amely meghatározott állami tulajdon birtokosává tette. Később Oroszországban valósították meg igen széles körben a privatizálásnak ezt a formáját. A cseh és orosz *vócserprivatizálás* a konkrét játékszabályok tekintetében nem volt pontosan azonos, de alapvető közgazdasági, társadalmi és etikai vonásaikban megegyeztek. Néhány más posztszocialista országban is alkalmazták ezt a sémát, ha nem is annyira átfogóan, mint Csehországban és Oroszországban.

E séma kétségtelen előnye, hogy a privatizáció igen gyorsan lezajlik. Egyszerűen el kell venni a tulajdont az államtól, és felosztani az állampolgárok között, akik majd részvényt vehetnek a vócserekért, vagy befektetési alapokba helyezhetik, vagy eladhatják másnak.

E sémával szemben állt egy másik stratégia: az állami vállalatokat tisztességes áron el kell adni. Speciális árverési eljárások keretében annak kell átadni, aki a legkedvezőbb feltételek mellett hajlandó megvenni.

Többféle érv hangzott el ebben a vitában (például Kornai [2002], World Bank [2002]). A vócserséma hívei elsősorban politikai megfontolásokra hivatkoztak (*Boycko–Shleifer–Vishny* [1993], [1994], [1996], *Shleifer–Treisman* [2000]). Minél gyorsabban meg kell szüntetni az állami tulajdont, és ezzel kivenni a leghatásosabb hatalmi eszközt a régi gazdasági elit kezéből, hogy ezzel megakadályozzák a régi rend restaurálását. Ez erős érv – de csak akkor, ha tényleg fenyeget a kommunista restauráció veszélye. Nem érdemes ebben a tanulmányban visszamenőlegesen arról vitázni, vajon megállta-e a helyét ez az érv az 1990-es évek közepén Kelet-Európában vagy az egykori Szovjetunió utódállamaiban. Írásom a jövő posztszocialista országok stratégiáihoz szól. Ha a privatizálás olyan politikai környezetben fog végbemenni, amelyben fennáll a restauráció veszélye, akkor valóban súlyos érv szól amellett, hogy gyorsan menjen végbe az állami tulajdon felszámolása. Ez prioritást élvezhet más követelménnyel szemben.

Más a helyzet, ha a belföldi erőviszonyok, valamint a nemzeti határokon kívüli tényezők elég erősek ahhoz, hogy elejét vegyék minden restaurációs kísérletnek. Akkor ez a nagyon súlyos, nyomatékos érv elesik.

Korábban már említettem a „sebességmániát”. Van, aki sürgetni szeretné az állami tulajdon lebontását, akár van restaurációs veszély, akár nincs. Prioritást akarna adni annak a követelménynek, hogy *minél előbb* rakjuk le a kapitalista piacgazdaság fundamentumait, s ennek legfontosabb összetevője a privatizálás. Értékválasztásról lévén szó, ezzel a szemponttal csak más értékek állíthatók szembe. Az előbbi gondolatmenet kritikusi, köztük én is, azt hangsúlyoztuk: nem a sebesség a legfontosabb, hanem az új rendszer szilárdsága és működésének hatékonysága. A tulajdonosok hatékony kiválasztására szolgáló mechanizmust már réges-rég feltalálták: ez a tulajdonjogok *piaca*. Tisztességes áron el kell adni az állami tulajdont. Aki megveszi, azért hajlandó fizetni, mert arra számít, hogy képes lesz rentábilisan működtetni, s mindent meg fog tenni azért, hogy ez így is történjék (*Murrell–Wang* [1993], *Poznanski* [1992], *Zinnes–Clifford–Sachs* [2001]).⁹

Felvetődtek etikai érvek is a vitákban. Az állami tulajdon ideológiai védőügyvédei annak idején azt hangoztatták, hogy a gyár az egész népé. Nos, ha az egész népé, akkor a privatizáláskor minden állampolgárnak jogcíme van egy darabka állami tulajdonra. Nekem bizarrnak tűnik a kapitalista rendszer megteremtésének idején ez az egalitáriánus érv. Ha az állami vállalatot tisztességes áron eladják, és az így szerzett bevétel visszakerül az állami tőkeszámlára, akkor tulajdonképpen nem csökkent az állam vagyona, csak

⁹ *Frydman–Gray–Rapaczynski* [1999] egy másik fontos szempontot is figyelembe vett: különbséget tettek a belülről lévők (insiderek) és a kívülről jövők (outsiderek) mint az állami javak potenciális vásárlói között. A vállalat jövőbeli hatékonysága szempontjából jelentős előnye van annak, ha az állami vállalatot kívülről jövőknek adják el.

alakját változtatta meg. Tegyük fel, hogy a privatizálási bevételt az állam külföldi adósságának csökkentésére vagy produktív beruházásra (például az infrastruktúra fejlesztésére) fordítják – akkor nem csak nem lett kisebb az állami vagyon, hanem remélhetően hatékonyabb formában él tovább. Nem vettünk el semmit a „néptől”, sőt annak javára az eddiginél eredményesebben gyümölcsöztetjük tovább az állami vagyont.

A tulajdonjogok sikeres újraelosztásának feltétele a működőképes jogállam létrehozása. A privatizációs folyamatot meg kell előznie egy legalább minimális szintű intézményi reformnak. Ezt a nézetet számtalan pozitív és negatív tapasztalat támasztja alá.

Átláthatóság

A fenti fejtegetésekben többször hangoztattam, hogy – amennyiben az állami tulajdon eladásának stratégiáját választják – *tisztességes áron*, pontosabban: tisztességes feltételeket megszabó, korrekt szerződés alapján kell értékesíteni.¹⁰

Sajnos, itt nagyon sok negatív tapasztatról kell beszámolni. Úgy tűnik, hogy gyakori volt az eladással megbízott szervezetek részéről a gondatlanság, a rájuk bízott állami vagyon hűtlen kezelése és elherdálása. Befektítette a folyamatot a korrupció. És ami még tovább rontott a helyzeten: sajnos igen ritkán került sor a korrupció és a gondatlanság leleplezésére és büntetőeljárás indítására. Miközben minden országban számos kósza hír terjeng a visszaélésekről, ez „megfoghatatlan” maradt. Lehet, hogy a hírek egy része hamis, s a bajt felnagyították a mendemondák. Mindesetre ehhez a történelmi jelentőségű tulajdonváltáshoz sok valóságos és vélt szenny tapad.

Ezen a ponton valóban tanácstalan mindenki. Lehet, hogy ez a szenny elkerülhetetlen kísérője annak, hogy itt óriási vagyon kerül új kezekbe? Vagy azokban az országokban, ahol ezután fognak hozzá a tulajdonreformhoz, képesek lesznek-e inkább megvédeni a folyamat tisztaságát, vagy legalábbis kisebbre szorítani a korrupció hatókörét?

A védekezési eszközök eléggé ismertek. Minél egyértelműbben megfogalmazott jogi szabályozásra van szükség, amely nem hagy hézagokat azok számára, akik a törvény betűjét megtartva akarják a maguk hasznára, az államkasszát becsapva elorozni az állami vagyont. Maga az eljárás legyen minél átlátszóbb! Ha az egyik állami ügynökség felelős az eladásért, akkor azt egy másik – az előbbitől teljesen független – ügynökség minél szorosabban ellenőrizze. Legyen betekintése minden részletbe, s legyen módja vétót emelni, mikor még nem késő. Legyen a folyamatba betekintése a parlamentnek és a sajtónak is.

Az árak reformja, liberalizáció

A piacgazdaság zavartalan működésének egyik alapfeltétele, hogy az árak betöltsék szerepüket a kereslet és a kínálat szabályozásában. A szocialista tervgazdaság egyik legsúlyosabb baja az volt, hogy erősen torzított relatív árakon mentek végbe a tranzakciók.

Abban szinte minden közgazdász egyetért, hogy milyen irányban kell haladni az árrendszer kialakításában. Olyan relatív árakra van szükség, amelyek tükrözik a relatív szűkösséget és egyensúlyt teremtenek a piacon. Annál több vita folyt arról, hogy egy vagy több lépésben valósuljon-e meg a kiigazítás, és milyen sebességgel (*EBRD* [2001], [2002]). Ha csak a hatékonyság szempontjaival törődünk, akkor a radikális reform tűnik

¹⁰ A szerződés más kötelezettségeket is előírhat a vevő számára, például a foglalkoztatásra, a műszaki rekonstrukcióra, beruházásokra, a környezeti károsodások megszüntetésére vagy az eladási árakra vonatkozóan. Más, az új tulajdonosra terhelhető kötelezettségvállalások indokolhatnak alacsonyabb vételárat.

a legcélszerűbbnek. Fel kell szabadítani minden árat a kötöttségek alól, s meg kell engedni a piacnak, hogy az hozza létre az egyensúlyi árakat. A radikális árliberalizáció természetes kiegészítője az importliberalizáció. Ha szabadon áramlik az országba a külföldi termék, akkor az letörheti a hazai termelés alacsony szintje által okozott magas árakat. S ha az ország valamilyen termékben rászorul az importra, s annak eddig mesterségesen alacsonyan tartották az árát, az árak és az import liberalizációja utat nyit a relatív ár emelkedésének. Ez fokozott takarékosagra készíti majd a felhasználókat.

A racionális közgazdasági érvelés a gyors és konzisztens liberalizálás mellett szól. Saját logikáján belül cáfolhatatlan. Mindazonáltal sehol sem valósult meg teljes mértékben. Vannak társadalmi ellenerők, amelyek ellenállnak – ennyiben ez a probléma is messzemenően „átpolitizálódik”. És vannak eszmék és értékek is, amelyek nevében tiltakoznak – ennyiben itt is megjelennek az értékválasztások.

Ha olyan termékek vagy szolgáltatások ára emelkedik, amelyeknek nagy a súlya az alacsonyabb jövedelmű háztartások költségvetésében, akkor elsősorban ezek a rétegek és nevükben e rétegek politikai képviselői tiltakoznak. Az ellenállást látva, a kormányzat esetleg nem is szánja rá magát a szükséges kiigazításra. Több kelet-európai országban ilyen megfontolások miatt tartották (néhány helyen tartják még mindig) mesterségesen alacsony szinten az energiahordozók árát.

Érdeksérelem érheti a termelők egyes csoportjait. Magyarországon megtörtént, hogy a benzinárak közgazdaságilag indokolt felemelése ellen a taxisok tiltakoztak, blokádot emeltek a főváros két részét összekötő Duna-hidakon, és ezzel megbénították a város életét. A kormányt visszakozásra kényszerítették. Az importverseny és a túl alacsonynak tartott felvásárlási ár ismételt tiltakozásokat vált ki a mezőgazdasági népességből.

Nincsen egyöntetű szabály arra, hogy mi az árreform optimális ütemezése. Attól függ, hogy mi fontosabb a döntéshozóknak: az ésszerű relatív árrendszer segítségével javuló gazdasági hatékonyság, vagy az, hogy nyugalom legyen a társadalomban, ne szolgáltatásnak okot az elégedetlenségre és arra, hogy a következő választásokon a szavazók ellenük forduljanak. Amikor erre a döntésre sor kerül, az adott politikai és gazdasági helyzet ismeretében kell majd határozni az árak és az import liberalizálásának időbeni ütemezéséről. A jelenlegi ismeretek alapján az az előzetes benyomásom, hogy nem lenne célszerű a gyors sebességet erőltetni, mert túl súlyosnak látszik az a társadalmi és politikai ár, amit ezért fizetni kellene. De ismétlem: ez csupán előzetes benyomás, nem pedig egyértelmű és határozott ajánlás. Csak az adott helyzet alapos és friss ismeretében szabad felelősségteljesen állást foglalni.

Nem egyszerűen politikai erők ütköznek ilyenkor, hanem végső értékek. Mennyire hallgatunk az eszünkre, amely parancsolóan előírja az árak kiigazítását. És mennyire a szívünkre, amely empátiát érez azok iránt, akiknek amúgy is szegényes jövedelme tovább zsugorodik a reform következtében. Ők voltak a régi rendszer fő gazdasági áldozatai, és most az ő nélkülözésük hosszabbodik meg az átmenet okozta súlyos megrázkódtatások következtében.

A jóléti állam reformja

A szocialista rendszer egyik jellegzetes vonása az átfogó redisztribúció. Állampolgári jogon biztosítanak ingyenes egészségügyi ellátást, oktatást, nyugdíjat, kiépítik az állami-lag finanszírozott gyermekellátási hálózatot (napközi otthon, óvoda).

A legtöbb szocialista ország, amelyben jóléti állam alakul ki, szegény és elmaradott. A felsorolt szolgáltatások minősége többnyire eléggé alacsony, elmaradott az egészségügy, igen alacsony a nyugdíj stb., viszont a törvények előírják az egyenlő hozzáfé-

rést. Egy korábbi írásomban „koraszülött jóléti államnak” neveztem az így létrejött képződményt.

A kialakult helyzet hatása ellentmondásos. Tovább növeli a központi döntéshozók hatalmát, és csökkenti az egyén szuverenitását. Az állam centralizálja a jövedelem nagy részét, és a terv dönt arról, mennyit költsenek oktatásra, egészségügyre, a gyerekek és az öregek ellátására. Nemcsak a nagy aggregált előirányzatokat tervezik meg központilag, hanem az apró részleteket is. Nem az egyén, nem a család határoz az említett szolgáltatásokról, hanem a paternalista állam. Ha ez a paternalizmus megszokottá válik, a lakosság számottevő része hozzászokik. Azok a nemzedékek, amelyek már beleszülettek a szocialista rendszerbe, el sem tudják képzelni, hogy másképpen is lehet. Azt várják, hogy az állam gondoskodjék róluk. Ez biztonságérzetet ad. Azt érzékelik, hogy ebben a tekintetben elég messzemenően érvényesülnek az egalitáriánus elvek.¹¹

A biztonság, az állami gondoskodás és egalitáriánus elvek érvényesítése a jóléti szektorban rokonszenves a lakosság jelentős részének szemében. Ez az egyik magyarázata annak, hogy az emberi szabadságjogok súlyos megsértése, a kegyetlen represszió és a nyomorúságos gazdasági helyzet ellenére sok híve van a szocialista rendszernek. És sok az olyan ember, aki ellentmondásos érzéseket táplál a rezsim iránt, van, amit megvet vagy gyűlöl benne, és ugyanakkor van, amit tisztel, és amihez ragaszkodni szeretne.

Országoként és történelmi időszakoként eltérő, hogyan oszlik meg az ellenszenv és a rokonszenv, a gyűlölet és a ragaszkodás érzete a lakosságban, Mindenesetre reálisan számolni kell azzal, hogy a szocialista rendszer jóléti funkciói hagyják a legtöbb pozitív élményt a rendszerváltás után kialakuló kollektív emlékezetben.

Még azokban az országokban is, amelyek sohasem adták fel a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot és a demokráciát, és nem tették meg a végzetes kitérőt a kommunista rendszer felépítésével, majd lebontásával, rettenetesen küszködnek a jóléti állam reformjával. Nem a „koraszülött”, de az érett és gazdag jóléti államok sem képesek elviselni a megszokott és intézményesült szolgáltatások fiskális terheit. Azzal az örvendetes fejlődéssel, amely az átlagéletkor meghosszabbodását lehetővé tette, együtt jár a lakosság életkor szerinti megoszlásának változása, az idősek részaránya nő a fiatalok részarányának rovására. Ez egyre inkább növeli az egészségügy és a nyugdíjrendszer költségeit. Elkerülhetetlen, hogy a költségek növekedésének korlátokat szabjanak. Ez viszont tiltakozást vált ki. Gondoljunk arra a dühödt ellenállásra, amellyel Németország és Franciaország lakossága fogadta a nyugdíjrendszer és az egészségügyi biztosítás reformját, az államilag finanszírozott szolgáltatások megnyirbálását! Ha ez a lakosság reakciója a gazdag országokban, mire számítsunk a sokkal kevésbé fejlett országokban, ahol a szegényebb rétegek még inkább rá vannak utalva az állam segítségére? Ha a gazdasági reformok durva kézzel nyúlnak a szocialista rendszer paternalista vonásainak lebontásához, akkor megerősödik a régi rend iránti nosztalgia. Már csak a politikai célszerűség, az új rendszer iránti szimpátia erősítésének szándéka és a politikai stabilitás érdekében is óvatosan kell kezelni a jóléti állami tevékenység reformját.

Egyes országokban a jóléti feladatok jelentős részét nem a központi és helyi állami szervezetek látták el, hanem az állami vállalatok. A vállalat tartott fenn óvodát, orvosi rendelőt, az fizette egykori alkalmazottainak nyugdíját, és így tovább. Kínában fordult elő leginkább a következő helyzet: az állami tulajdon felszámolása és új tulajdonviszonyok kialakítása, valamint a profitmotívum felerősödése együtt járt azzal, hogy a vállalat egyszerűen lerázta magáról a jóléti kötelezettségek nyűgét. A vállalati óvodát bezárták, de a gyerekeket nem vette át egy községi vagy városi óvoda. Az emberséges (és a politi-

¹¹ Nem következetesen, hiszen a nómenklatúra felső rétegeinek privilégiumai vannak, kivételezett egészségügyi ellátásban részesülnek, gyermekeik könnyebben bejutnak az egyetemekre stb.

kai stabilitást biztosító) megoldás az, hogy – a privatizálással összehangolva – a jóléti funkciókat részben átveszik a központi és helyi kormányzatok, részben pedig piaci jellegű, üzleti alapon működő szervezetek. Kívánatos, hogy ne keletkezzék „vákuum” e feladatok ellátásában.

Nem tudok univerzális receptet ajánlani a szocialista rendszertől örökölt jóléti állam reformjára. Annál kevésbé, mert a reformlépések megválasztása mögött – itt talán még inkább, mint bármely más szférában – fundamentális értékválasztások rejlenek (Kornai–Eggleston [2004], World Bank [1994], Culyer–Newhouse [2000]). Egyfelől, tiszteljük az *egyén választási szabadságát*. Az egyén, illetve a család döntse el, milyen egészségügyi és nyugdíjbiztosítást választ, milyen óvodába, iskolába vagy egyetemre szeretné járattatni a gyermekét. Minél következetesebben (és minél inkább egyoldalúan) kívánjuk érvényesíteni az egyéni szuverenitás elvét, annál inkább előnyben kell részesíteni a decentralizált piaci megoldásokat valamennyi felsorolt szektorban. Másfelől, él bennünk a *szolidaritás* érzése azok iránt, akik hátrányos helyzetben vannak, akik nem képesek saját zsebükből fizetni a költségeket, ha bajba jutnak, nem tudnak jövedelmükből kellő egészségügyi vagy nyugdíjbiztosítást, gyermekeik számára tandíjat fizetni. Minél következetesebben (és minél inkább egyoldalúan) szeretnénk érvényesíteni a szolidaritás elvét, annál inkább előnyben kellene részesíteni az állami redistribúciót és vele a paternalista megoldást. Ráadásul – amint azt a közgazdasági elmélet igazolja – az említett szférákban sok szempontból kudarcot vall a piac. Fellépnek az aszimmetrikus információ és a kontraszelektív káros jelenségei, amelyek aláássák a piac harmonikus működését. Ez is az állami beavatkozás és redistribúció mellett szól.

Az értékek közti ellentmondások és a lakosság csoportjai, rétegei és nemzedékei közötti érdekellentétek megmagyarázzák, miért ígérkezik oly nehéznek a jóléti állam reformja. A magam részéről a tisztességes kompromisszumok híve lennék. Bizonyos szintig legyen egalitáriánus az ellátás, biztosítani kell az alapvető egészségügyi szolgáltatást és oktatást mindenkinek, minden idős ember számára garantálni kell egy minimális nyugdíjat. Amit ezen felül kíván megkapni az egyén, azért fizessen; azt már ne az államtól várja. Ez a gondolatmenet a „többszatsornás” rendszerek mellett szól, azaz egymás mellett, egymást kiegészítve létezzen állami és magánnyugdíj, államilag finanszírozott egészségügyi alapellátás és magán szolgáltatás és így tovább.

Könnyen lehet, hogy az ideológiák és érdekek vehemens összeütközéseinek légkörében süket fülekre talál az olyan ajánlás, amely senkit sem elégít ki teljesen, mindenkitől engedményt vár, a belátásra és tapintatra apellál. Valószínűbb, hogy az egymással harcban álló erők leblokkolják egymást, és a reform megreked. Ez megfigyelhető volt számos posztoszocialista országban. (Sőt a fejlett világban is, lásd az Egyesült Államok egészségügyi reformjának vesztéglését vagy vonatott haladását.)

Záró megjegyzések

Két kérdést szeretnék röviden érinteni fejtegetéseim befejezésekképpen.

1. Milyen szerepet játszik az átmenet programjának kialakításában az a körülmény, hogy az ország, amelyről szó van, gazdaságilag súlyosan elmaradott, és lakosságának számottevő része igen szegény? Ez természetesen olyan körülmény, amelyet messzemenően figyelembe kell venni minden egyes döntés során. Így például Kubában nyilvánvalóan számos gazdasági probléma másképpen vetődik fel, mint amikor a fejlett Kelet-Németország vagy Csehszlovákia posztkommunista átalakulása került napirendre. Éppen ez lebegett a szemem előtt, amikor elsősorban olyan kérdésekre hívtam fel ebben a tanulmányban a figyelmet, amelyek *nem* kapcsolódnak szorosan a gazdasági fejlettség szintjé-

hez. Ha most az olvasó visszalapoz az előző oldalakra, maga is meggyőződhet erről. Az átmenet békés vagy erőszakos jellege, az igazságtétel problémája, a privatizálás formái stb. elsősorban politikai és etikai állásfoglalásokkal függnek össze.

Ismételten rámutattam az átmenet átváltásaira (*trade-off*), azokra a dilemmákra, amelyekben szembe kell állítani egy-egy reformintézkedés hatékonysági hasznát az esetleges társadalmi és politikai következményekkel. Ez utóbbi mérlegelésekor számításba kell venni, hogy a következmények olyan embereket sújtanak, akik már eddig is sokat szenvedtek, nemcsak a politikai elnyomástól, hanem az anyagi nyomortól is. Kétszeresen meg kell gondolni, mekkora terheket képesek még elviselni a jelenben egy jobb jövő érdekében.

2. Másik megjegyzésem a tanácsadók szerepéhez kapcsolódik. Korábban is tanulmányoztam Kuba helyzetét, és a jelen esszé megírásakor igyekeztem további ismereteket szerezni. Mégis, szánt-szándékkal tartózkodtam attól, hogy konkrét kubai problémákhoz szóljak hozzá, és gyakorlati tanácsokat adjak ahhoz, mit tegyen Kuba, ha napirendre kerül a posztoszocialista átalakítás. Mit kell tenni? A kubaiak dolga erről határozni. Csak ők rendelkeznek a megfelelő helyi ismeretekkel, és nekik kell vállalniuk a döntéseikért a felelősséget.

Posztoszocialista ország állampolgáraként „belülről” láttam-hallottam, mit gondolnak a hazai szakértők arról a külföldi tanácsadóról, aki felületesen megismerkedik egy ország adottságaival, majd – másutt szerzett tapasztalataira építve – magabiztosan megmondja, mi a teendő. Az ilyen tanácsadók intellektuális arroganciája visszatetszést kelt, és többnyire semmibe veszik a szavukat.

Sok posztoszocialista országot látogattam meg, s még ha kérték is, akkor is tartózkodtam a „tanácsadástól”. Kizárólag arra szoktam szorítkozni, hogy őszintén beszéljek a tapasztalataimról és főként a dilemmáimról, az egymással ütköző csoportérdekekről, politikai szempontokról és értékvalasztásokról.

Most is erre tettem kísérletet. Azt szeretném elérni, hogy aki Kuba posztoszocialista átmenetének munkatervén dolgozik, ne ignorálja meghatározott problémát, hanem gondolkozzék el rajtuk. Ne dőljön be prófétáknak, végletes eszmék hirdetőinek. Ragaszkodjon a *pro* és *kontra* érvek szembesítéséhez, az előnyök és hátrányok mérlegeléséhez. Gondolja végig egy-egy új rendszabály vagy reform társadalmi és politikai következményeit. És ami végighúzódtott az esszé minden fejezetén: nézzen szembe az etikai tartalommal, azokkal az értékekkel, amelyeket a rendszabály vagy reformintézkedés szolgál, vagy ellenkezőleg, megsért.

Szeretnék reménykedni abban, hogy ezt a szerény célt eléri az esszé. Nem akarom elhallgatni azt a keserves megfigyelést, hogy egy-egy nemzet politikai életének főszereplői többnyire nem nagyon hajlamosak tanulni más nemzetek tapasztalataiból. Újra elkövetik azt a hibát, amely már másutt is bajt okozott, s amit el lehetett volna kerülni. Őszintén kívánom, hogy Kuba esetében ne ez történjék. Gazdag a tapasztalatok tára, érdemes okulni belőlük!

Hivatkozások

- BARAHONA DE BRITO, A.–GONZALEZ-ENRIQUEZ, C.–AGUILAR, P. (szerk.): 2001. *The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies*. Oxford University Press, Oxford.
- BARRO, R. J. [1996]: *Democracy and Growth*. *Journal of Economic Growth*, 1. 1–27. o.
- BARRO, R. J. [1999]: *Determinants of Democracy*. *Journal of Political Economy*, 107. 158–83. o.
- BOYCKO, M.–SHLEIFER, A.–VISHNY, R. W. [1993]: *Privatizing Russia*. Megjelent: *Keasey, K. T.–Wright M. S.* (szerk.): *Elgar Reference Collection*. International Library of Critical Writings in Economics, Vol. 106. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton MA. 578–631. o.

- BOYCKO, M.–SHLEIFER, A.–VISHNY, R. W. [1994]: Voucher Privatization. *Journal of Financial Economics*, 35. 249–266. o.
- BOYCKO, M.–SHLEIFER, A.–VISHNY, R. W. [1996]: A Theory of Privatisation. Megjelent: Parker D. (szerk.): *Elgar Reference Collection. International Library of Critical Writings in Economics*, Vol. 123. Edward Elgar, Cheltenham–Northampton MA. 180–190. o.
- CIA [2002]: CIA World Fact Book: <http://www.odci.gov/cia/publications/factbook>.
- CULYER, A. J.–NEWHOUSE, J. P. (szerk.) [2000]: *Handbook of Health Economics*. Elsevier Science, North-Holland, Amsterdam, New York, Oxford.
- EBRD [2000]: *Transition Report 1999*. EBRD, London.
- EBRD [2001]: *Transition Report 2000*. EBRD, London.
- EBRD [2003]: *Transition Report 2002*. EBRD, London.
- FEDERAL STATISTICAL OFFICE OF GERMANY [2003]: www.destatis.de
- FILATOTCHEV, I.–WRIGHT, M.–BLEANEY, M. [1999]: Privatization, Insider Control and Managerial Entrenchment in Russia. *Economics of Transition*, 7. 481–504. o.
- FREEDOM HOUSE [2002]: *Democracy's Century: A Survey of Global Political Change in the 20th Century*. www.freedomhouse.org.
- FRYDMAN, R.–GRAY, C.–RAPACZYNSKI, A. [1996]: *Corporate Governance in Central Europe and Russia*. Central European University Press, London.
- FRYDMAN, R.–GRAY, C.–RAPACZYNSKI, A. [1999]: When does Privatization Work? The Impact of Private Ownership on Corporate Performance in the Transition Economies. *Quarterly Journal of Economics*, 114. 1153–1192. o.
- GONZALEZ-ENRIQUEZ, C. [2001]: De-Communization and Political Justice in Central and Eastern Europe. Megjelent: *Barahona de Brito, A.–Gonzalez-Enriquez, C.–Aguilar P.* (szerk.): *The Politics of Memory: Transitional Justice in Democratizing Societies*. Oxford University Press, Oxford, 218–247. o.
- HORNE, C.–LEVI, M. [2004]: Does Lustration Promote Trustworthy Governance? An exploration of the Experience of Central and Eastern Europe, Megjelent: *Kornai János–Rose-Ackerman, S.* (szerk.): *Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition*, Palgrave Macmillan, New York, 52–74. o.
- HUYSE, L. [1995]: Justice after Transition: On the Choices Successor Elites Make in Dealing with the Past. *Law and Social Inquiry*, 20. 51–78. o.
- KONINGS, J. [1997]: Firm Growth and Ownership in Transition Countries. *Economic Letters*, 55. 413–418. o.
- KONINGS, J.–LEHMANN, H.–SCHAFFER, M. E. [1996]: Job Creation and Job Destruction in Transition Economy: Ownership, Firm Size and Gross Job Flows in Polish Manufacturing 1988–91. *Labor Economics*, 3. 299–317. o.
- KORNAI JÁNOS [1989]: *Indulatot röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS [1993] *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Heti Világgazdaság Kiadó Rt., Budapest.*
- KORNAI JÁNOS [1997]: Mit jelent és mit nem jelent a rendszerváltás? *Kritika*, 8. sz. 2–8. o.
- KORNAI JÁNOS [2000]: Tíz évvel a Röpirat angol megjelenése után. A szerző önértékelése. *Közgazdasági Szemle*, 47. 647–661. o.
- KORNAI JÁNOS–EGGLESTON, K. [2004]: Egyéni választás és szolidaritás. Az egészségügy mechanizmusának reformja Kelet-Európában. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LIZAL, L.–SVEINAR, J. [2002]: Investment, Credit Rationing, and the Soft Budget Constraint: Evidence from Czech Panel Data. *Review of Economics & Statistics*, 84: 353–370. o.
- MURRELL, P.–WANG, Y. [1993]: When Privatization Should Be Delayed: The Effect of Communist Legacies on Organizational and Institutional Reform. *Journal of Comparative Economics*, 17. 385–406. o.
- POZNANSKI, K. Z. [1993]: Poland's Transition to Capitalism: Shock without Therapy. Megjelent: *Poznanski, K. Z.* (szerk.): *Stabilization and Privatization in Poland*. Kluwer Academic Publishers, Boston, 15–42. o.
- ROLAND, G. [2000]: *Transition and Economics: Politics, Markets, and Firms*. MIT Press, Cambridge MA.

- SAJÓ ANDRÁS [1998]: Corruption, Clientelism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe. *East European Constitutional Review*, Vol. 7. No.2. 37–46. o.
- SAJÓ ANDRÁS [2004]: Neutral Institutions: Implications for Government Trustworthiness in East European Democracies. Megjelent: *Kornai János–Rose-Ackerman, S.* (szerk.): Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition, Palgrave Macmillan, New York, 29–51. o.
- SHLEIFER, A.–TREISMAN, D. [2000]: Without a Map: Political Tactics and Economic Reform in Russia. MIT Press, Cambridge MA, London.
- STATISTICAL OFFICE OF VIETNAM [2002]: Vietnam Statistical Yearbook 2001. Statistical Publishing House, Hanoi.
- TAVARES, J.–WACZIARG, R. 2001]: How Democracy Affects Growth. *European Economic Review*, 45. 1341–1378. o.
- WORLD BANK [1994]: Averting the Old Age Crisis: The World Bank Policy Research Report. Oxford University Press, New York.
- WORLD BANK [2002]: Transition: The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. The World Bank, Washington DC
- WORLD BANK [2003]: Yemen, Comprehensive Development Review, Private Sector Development Building Block. [http://lnweb18.worldbank.org/mna/mena.nsf/0b0204cbcec37e6985256a9b00689867/7b49eaa789d09c5e85256b290071bc40/\\$FILE/BB-6.pdf](http://lnweb18.worldbank.org/mna/mena.nsf/0b0204cbcec37e6985256a9b00689867/7b49eaa789d09c5e85256b290071bc40/$FILE/BB-6.pdf)
- YANG, Y. [1999]: The Size of China's Private Sector. Asian Pacific School of Economics and Management, Australian National University: old.ccer.edu.cn/faculty/yyao/Size%20of%20PS.pdf.
- ZINNES, C.–EILAT, Y. SACHS, J. [2001]: The Gains from Privatization in Transition Economies: Is „Change of Ownership Enough? IMF Staff Papers, No. 48. IMF, Washington DC., 146–70. o.

Függelék

F1. táblázat

Az 1987-ben szocialista országnak minősülő országok 2002-ben

Sorszám (1) ^a	Ország (2)	Sorszám (3)	Ország (4)	Lakosság (millió fő) ^b (5)	Terület, 2002 (ezer km ²) ^b (6)	Politikai rendszer, 2000 ^c (7)	Tulajdon- reform, 2001 ^d (8)
1.	Szovjetunió	1.1.	Örményország	3,1	29,8	demokrácia	nagy
		1.2.	Azerbajdzsán	8,1	86,6	autoriter	nagy
		1.3.	Belarusz	10,0	207,6	autoriter	kicsi
		1.4.	Észtország	1,4	45,2	demokrácia	nagy
		1.5.	Grúzia	5,4	69,7	demokrácia	nagy
		1.6.	Kazahsztán	14,8	2 717,3	autoriter	nagy
		1.7.	Kirgizisztán	4,7	198,5	demokrácia	nagy
		1.8.	Lettország	2,4	64,6	demokrácia	nagy
		1.9.	Litvánia	3,5	65,2	demokrácia	nagy
		1.10.	Moldova	3,6	33,8	demokrácia	közepes
		1.11.	Oroszország	145,4	17 075,2	demokrácia	nagy
		1.12.	Tadzsikisztán	7,0	143,1	korlátozott demokratikus	közepes
		1.13.	Türkmenisztán	5,4	488,1	autoriter	kicsi
		1.14.	Ukrajna	49,3	603,7	demokrácia	nagy
		1.15.	Üzbegisztán	25,0	447,4	autoriter	közepes
2.	Mongólia	2	Mongólia	2,7	1 565	demokrácia	–
3.	Albánia	3	Albánia	3,4	29	demokrácia	nagy
4.	Jugoszlávia	4.1	Bosznia-Hercegovina	4,3	51,1	protektorátus	közepes
		4.2	Horvátország	4,4	56,5	demokrácia	nagy
		4.3	Szerbia és Montenegró	8,6	102,4	autoriter	közepes
		4.4	Macedónia	2,0	25,3	demokrácia	nagy
		4.5	Szlovénia	2,0	20,3	demokrácia	nagy

Sorszám (1) ^a	Ország (2)	Sorszám (3)	Ország (4)	Lakosság (millió fő) ^b (5)	Terület, 2002 (ezer km ²) ^b (6)	Politikai rendszer, 2000 ^c (7)	Tulajdon- reform, 2001 ^d (8)
5.	Bulgária	5	Bulgária	8,1	111	demokrácia	nagy
6.	Csehszlovákia	6.1 6.2	Cseh Köziársaság Szlovákia	10,3 5,4	78,7 48,9	demokrácia demokrácia	nagy nagy
7.	Magyarország	7.	Magyarország	10,2	93	demokrácia	nagy
8.	Lengyelország	8.	Lengyelország	38,7	313	demokrácia	nagy
9.	Románia	9.	Románia	22,4	238	demokrácia	nagy
10.	Észak-Korea	10.	Észak-Korea	22	121	totalitárius	-
11.	Kína	11.	Kína	1 287	9 561	autoriter	közepes ^e
12.	Kelet-Németország	12.	Németország ^f	15,1 ^g	108	demokrácia	nagy
13.	Vietnam	13.	Vietnam	81,6	330	totalitárius	közepes ^h
14.	Kuba	14.	Kuba	11,3	115	totalitárius	-
15.	Kongó	15.	Kongó	3,0	342	autoriter	-
16.	Szomália	16.	Szomália	8,0	638	autoriter	-
17.	Dél-Jemen	17.	Jemen	2,2 ⁱ	333	koriátozott demokratikus	nagy ^k
18.	Benin	18.	Benin	7,0	113	hatalomgyakorlás ^l demokrácia	-
19.	Etiópia	19.	Etiópia	66,6	1 222	autoriter	-
20.	Angola	20.	Angola	10,8	1 247	autoriter	-
21.	Kambodzsa	21.	Kambodzsa	13	181	koriátozott demokratikus	-
22.	Laosz	22.	Laosz	5,9	237	hatalomgyakorlás totalitárius	-

Fl. táblázat
Az 1987-ben szocialista országnak minősülő országok 2002-ben

Sorszám	Ország	Sorszám	Ország	Lakosság (millió fő) ^b	Terület, 2002 (ezer km ²) ^b	Politikai rendszer, 2000 ^c	Tulajdon- reform, 2001 ^d
(1) ^a	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
23.	Mozambik	23.	Mozambik	17,5	237	demokrácia	-
24.	Afganisztán	24.	Afganisztán	28,7	648	korlátozott demokratikus	-
25.	Nicaragua	25.	Nicaragua	5,1	130	hatalomgyakorlás ^e demokrácia	-
26.	Zimbabwe	26.	Zimbabwe	12,6	391	korlátozott demokratikus	-
1-26.	Szocialista országok a világ összslakosságának és területének százalékában, 1987			31,8	30,7	hatalomgyakorlás	

^a A *Kornai* [1993]-ban az országok sorrendjét a kapitalizmustól való elszakadásuk (például a kommunista hatalomátvétel időponja) határozta meg.

^b *Forrás: CIA* [2002]. A népességszámra vonatkozó adatok az illető ország utolsó hivatalos népszámlálási adatai.

^c *Forrás: Freedom House* [2000]. Az osztályozást és rövidítéüket a Freedom House által készített felmérésből vettük át.

^d *Totalitárius rendszer*: egypártrendszer, amely teljes egészében ellenőrzése alatt tartja az információáramlást, a lakosság életét, erőteljes propagandát folytat, behatol az emberek magánéletébe.

Autóriter rendszer: tipikusan egypárti vagy katonai diktatúra, ahol súlyosan sérülnek az emberi jogok.

Protektorátus: olyan ország, amely önként helyezte magát egy nála nagyobb hatalommal bíró szomszédos ország védelme alá, vagy ahol ideiglenesen a nemzetközi közösség gyakorolja a védelmi és törvényhozási funkciókat

Korlátozott demokratikus hatalomgyakorlás: olyan rendszer, amelyben egy domináns hatalommal bíró párt ellenőrzi a médiához való hozzáférést és a választási processzust oly módon, hogy ellehetetlenítse a hegemoniája megtörésére irányuló törekvéseket.

Demokrácia: olyan politikai rendszer, amelynek vezetőit egymással versenyző pártok és jelöltek közül választják, és ahol az ellenzéki pártoknak jog által garantált lehetősége van arra, hogy megszerezze a hatalmat, illetve részt vegyenek annak gyakorlásában.

^e A magántulajdon százalékos részesedése a GDP-ből. A kategóriákat az EBRD 2003-ból vettük át.

Nagy: 60–100 százalék.

Közepes: 30–59 százalék.

Kicsi: –29 százalék

Nem szerepel az elemzésben: –

^e 1998-as adat (37 százalék). *Forrás: Yang* [1999].

^f A Német Demokratikus Köztársaság ma már az egyesült Németország része.

^g 2000-es adat. *Forrás: Federal Statistical Office of Germany* [2003].

^h 2000-es adat (35,7 százalék). *Forrás: Statistical Office of Vietnam* [2002].

ⁱ Lakosság 1986. *Forrás: Kornai* [1993] 1.1. táblázat.

^j Mivel Észak- és Dél-Jemen 1990-ben egyesült, az osztyálozás az új, egyesült Jemen politikai rendszerére vonatkozik.

^k *Forrás: World Bank* [2003].

^l Ebben az esetben a Freedom House minősítése idejét múlt. A *korlátozott demokratikus hatalomgyakorlás* kategóriája csak nagyon elnagyoltan írja le a jelenlegi komplikált és átmeneti politikai helyzetet.